
Kálvin (alkotmány)jogi hatása a nyugat-európai alkotmányfejlődésre

Calvin's (constitutional) legal influence on the development of Western European constitutions

Csevár Nóra¹

Beérkezett/Received: 2026.01.28.

Lektorálva/Reviewed: 2026.02.25. / 2026.03.10.

Elfogadva/Accepted: 2026.03.17.

DOI: 10.36007/teofor2026.1.045-084

Abstract: This study examines John Calvin's legal and constitutional influence on the development of Western European constitutionalism by analysing the relationship between Calvinist ethics, norms, and law. It argues that Calvin's thought affected constitutional development in two distinct but interconnected ways: directly through his doctrines on civil government, law, ecclesiastical order, and resistance to tyranny, and indirectly through the later reception and transformation of these doctrines by Calvinist movements and thinkers. The analysis first reconstructs the theological foundations of Calvinist normativity, emphasizing Scripture as the source of moral and legal order, the guiding, restraining, and purposive

¹ Dr. Csevár Nóra, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara Doktori Iskolájának doktorandusza. Budapest, Magyarország. csevarnora@gmail.com.

functions of law, and the reciprocal responsibilities of rulers and subjects. It then considers the historical operation of Calvinist ideas in England and Hungary. The English case illustrates the interaction of Reformed theology with Anglican settlement and Puritanism, while the Hungarian case highlights the spread of Reformed ecclesiastical structures, religious liberty, national independence, and competing interpretations of resistance to unlawful authority. Finally, the study identifies connections between Calvinist ecclesiastical organization and later constitutional principles, including limited and accountable government, the separation and distribution of powers, representative decision-making, equality, popular participation, freedom of conscience, and the rule of law. Particular attention is paid to the concept of mutual obligation between political authority and the people, as well as to the presbyterian-synodal model as a possible institutional precursor of representative government. The study concludes that modern constitutional democracy cannot be derived directly from Calvin's theology; nevertheless, Calvin's doctrines and their subsequent reception provided important normative concepts, institutional models, and political arguments that contributed substantially to the emergence of Western constitutional thought.

Keywords: Calvin, constitutional law, constitutional development, church law, Calvinist ethics, Calvinist law

1. A kálvini jog, norma, etika viszonya

1.1. Vallás, jog és erkölcs

Felmerülhet a kérdés: mi jogos és mi erkölcsös a kálvini nézetből. „A jog és erkölcs kapcsolatát ad absurdum csak egyes diktatúrákban kérdőjelezték meg.”² Kálvin pedig egyértelműen megkérdőjelezte az uralkodó hatalmát abban az esetben, ahol túlterjeszkedett hatalmán, hatáskörén. Ahogyan Lajos Edina is kifejti egyik tanulmányában, hogy „A jog egyrészt olyan magatartások tanúsítását várja el, ame-

² Jakab Éva: Gondolatok Pólay Elemér korai tanulmányaihoz – A nemzeti szocializmus és a római jog. In: *Acta Juridica et Politica*, X. évf., 2020/2. 127.

lyek az erkölcs értékrendje szerint is követendők, másrészt az olyan viselkedést tiltja, amelyet nem tekintünk etikusnak.”³

„A társadalom működését, az emberek életét és a gazdaságot több normarendszer fogja keretek közé. A vallás mellett az erkölcs és a jog tölt be fontos szabályozó szerepet. (...) Az erkölcs és a jog közötti különbséget azonban elsősorban nem az – egyre kisebb számú – eltérő megítélés adja. Bár közismert, hogy a jog nem azonos az igazsággal, de ezen nem azt kell érteni, hogy minden jogi norma igazságtalan. A jogi normák döntő többsége kiállja az erkölcsi szempontú vizsgálat próbáját. A jogi és etikai normák tartalmi rokonságban állnak egymással, sőt igen sokszor azonos tartalmúak. A jogi és erkölcsi normák tartalmi rokonsága segíti a másik normarendszer elfogadását.”⁴

Kálvin esetében több oldalról is vizsgálhatjuk, a vallás, a jog és az erkölcs hármasságát. Egyrészt a tekintetben, hogy polgári és az egyházi szabályok hogyan viszonyulnak egymáshoz, a felsőbbség miként uralkodik, erkölcsösen, de a hatalmával nem visszaélő módon. Továbbá a nép miként igazodik a polgári és az egyházi törvényekhez, azok betartásához, valamint a jogszerű ellenállási jogot mely esetben alkalmazhatja. Kálvin kifejezett célja volt, hogy az Institutio-ja minden genfi polgár számára kötelezővé váljon, amely azt bizonyítja, hogy akkor lehet egy törvényt megfelelően betartatni, ha az mindenkire nézve kötelező. A törvények megszegése esetén a szankcionálás jogos, jogszerű lesz.

„Az a tény, hogy a jogi norma többnyire sokakhoz szól, egy sajátos hátránnyal jár. A jogszabály – ha sokakat akar elérni – olyan követelményt kell, hogy tartalmazzon, ami sokakra vonatkozik. A mindenki számára közös követelmények köre viszont véges. Az olyan normák, amelyek egy szűkebb közösséget céloznak, tartalmilag részletesebbek lehetnek. Ez a különbség alkalmat ad arra, hogy kiala-

³ Lajos Edina: A jog és erkölcs összefüggésének alapjai. In: KRE-DIt 2023/1. VI. évfolyam 158.

⁴ Miskolczi Bodnár Péter Az erkölcs és a jog szoros kapcsolata In: Polgári Szemle 2015/4-6. 27-33.

*kuljon egyfajta munkamegosztás a jogi és az etikai normák között.*⁵

A kálvinista álláspontból kiindulva, a vallás és az erkölcs egymáshoz való viszonyának alapja az, hogy mit mond Isten, vagyis az „*erkölcs van a vallásra építve és nem fordítva.*”⁶ A református értelemben vett erkölcsi világrend felülről jön. Az ember teremtésétől fogva az erkölcsi világrend tagja, mert erkölcsi életet él, hiszen lényegileg hozzátartozik. Így az emberi erkölcsiségről nem csupán keresztény, hanem természeti (homo naturalis) szempontból is lehet beszélni.

A református etika szerint a jog forrása nem más, mint Isten. A magyar nyelvben a „jog” szó a „jó” szóra vezethető vissza, vagyis mi a jogos cselekedet, ami nem jogos, az helytelen. Az a törvény, amely nem Istentől ered, azon felüli vagy kívüli, az jogtalan.

1.2 A kálvini norma és etika

Kálvin erkölcstanára⁷ [etikájára] jellemző a törvény eligazító vagy vezérfonal-szerepének kidolgozása azoknak az életében, akik tudják, hogy Isten a teremtés és a megváltás jogán feltétlen [abszolút] és teljes [totális] igényt tart az életünkre. „*Az akarat buzgóságát a törvény, a helyes irányba igazítja.*”⁸ Mivel „*a természeti törvények nagyon homályosak (lex naturalis), így szükséges rendelni hozzájuk egy írott törvényt, – lex scripta*”⁹ – mert azt határozottabban és tisztábban meg lehet érteni és be lehet tartani, tartatni.

⁵ Miskolczi Bodnár Péter Az erkölcs és a jog szoros kapcsolata In: Polgári Szemle 2015/4-6.

⁶ Sebestyén Jenő: *Református etika*. Budapest-Gödöllő, Iránytű Kiadó, 2000. 71.

⁷ Az erkölcsöt jelen fejezetben a kálvini törvények viszonyaként vizsgálom. A jelen fejezetben részletesebben elemzésre került a vallás, a jog és az etika hármasságának viszonyrendszere.

⁸ Bolyki János: *Válogatás Kálvin János műveiből*. Budapest, Kálvin Kiadó, 1993. 223.

⁹ Békési Andor (ford.): *Kálvin János – Tanítása a keresztyén vallásra 1559*. Rövidített formában. Budapest, MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1991. 80.

Továbbá Bolyki János nézetéből kiindulva, Kálvin az erkölcsi törvényt három funkciókra osztotta:¹⁰

- A tükör. Azaz az a jogi norma, amely megmutatja azt, hogy hogyan éljünk.
- A szankció. A törvények kikényszeríthetőség érdekében szükséges szankciót is szabályozni.
- A célhoz kötöttség megléte. Szükség van meghatározni, hogy a törvény milyen okkal jött létre.

A törvények betartására kell törekednie minden kereszténynek, *„hogy egykor majd tisztán és büntetlenül állhassanak meg Isten színe előtt; de miután e földi élet legjobb és legkiválóbb állapota sem több, mint némi előrehaladás, e célhoz végül csak akkor jutunk el, amikor e bűnös testet levetve teljesen egyesülünk az Úrral”*.¹¹

A törvény tükörként is szolgál, amely *„megmutatja arcunk szereplőit is. Erre vonatkozik az apostol mondása, hogy a bűn ismerete a törvény által van (Róm 3,20) (Inst. II.7., 6-7)”*.¹²

Napjainkban is láthatjuk, hogy egy törvény megfelelő kikényszerítésének érdekében szankcionálás előtérbe helyezésére feltételen szükség van. Azaz Kálvin szerint, *„amikor szörnyű tünnetéseiről hallanak, legalább a bűnhődéstől való félelemmel zabolázza meg azokat, akik az igazsággal és jóval egyáltalán nem törődnek”*.¹³

Az erkölcsi törvény harmadik funkciója vagy feladata az, hogy valamely célt szolgáljon a törvény, amelynek a keresztény élet alapvető részévé kell váljon, valamint azt kötelezően be lehessen tartatni.

Összegezve elmondható, hogy Kálvin a törvények tekintetében annak szerepéről, fontosságáról, funkciójáról, társadalomban és a társadalmi rendben betöltött szerepéről is alkotott véleményt, valamint azokat hangsúlyozta. A megfelelő társadalmi berendezkedés alapja-

¹⁰ Bolyki János: *Válogatás Kálvin János műveiből*. Budapest, Kálvin Kiadó, 1993. 217-219.

¹¹ Bogárdi Szabó István (szerk.): *Kálvin János – A keresztyén vallás rendszere 1559*. Budapest, Kálvin János Kiadó, 2014. 622.

¹² Bolyki János: *Válogatás Kálvin János műveiből*. Budapest, Kálvin Kiadó, 1993. 218.

¹³ Bolyki i. m.218.

ként tekintett rá. A törvények jogi normájának alapjául a Szentírást vette, de a törvények alapelveinek normatív jellegűen kidogozottak.

1.3. A kálvinista etika

„A kálvinizmus Nyugat-Európában cselekvő politikai erővé, ez tette lehetővé, hogy a militáns kálvinista politikai nézetek a korai polgári forradalmak ideológiájává váltak. Akkor azonban már nem kálvinizmusuk volt a lényeges, hanem a polgári tartalmuk. A kálvinizmus ily módon végső soron a politikai gondolkodás szekularizálásához járult hozzá.”¹⁴

A kálvinizmus erkölcsi ideálját Kálvin szavaiból kiindulva ismerhetjük meg: *„A tökéletesség, amelyre folyton törekednünk kell, amíg csak el nem távozunk a világból.”¹⁵* Kálvin szerint mindenekfelett Isten áll, aki az etikai élet forrása is egyben, akiből a felebaráti és önmagunk szeretete is indul, s ezek szoros kapcsolatban vannak az Isten iránti szeretettel. Kálvin hagyatékának jellegzetes vezérgondolata az Isten szuverenitása, erre épül valójában a kálvinista teológiai is.

A református etika szerint az államnak saját külön szuverenitása van, ami nincsen alárendelve az egyháznak. Az állam rendeltetése, hogy a népet közösségi formában tartsa, a bűnt megakadályozza, valamint a nép erkölcsi, szellemi és gazdasági fejlődését elősegítse. Vagyis az államnak úgy kell gyakorolnia a hatalmát, hogy a nép szabadságának jogait figyelembe vegye, valamint azt tiszteletben tartsa.

A kálvinista etika az egyház és az állam elkülönítésén kívül megkülönbözteti a magánembert a politikai hatalomban résztvevő, illetve a közhatalom megbízatását teljesítő embertől. A kálvinizmus új alapokra helyezi az egyén és a hatalom viszonyát azzal, hogy visszavezeti az egyházat az evangéliumi tanításra. *Az ember és Isten, valamint az*

¹⁴ Samu Mihály–Szilágyi Péter: *Jogbölcselet*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 1998. 93.

¹⁵ Sebestyén Jenő: *Református etika*. Budapest-Gödöllő, Iránytű Kiadó, 2000. 209.

emberek egymás közti viszonyát, azaz a keresztény szabadságot¹⁶ újra értelmezi.

Az emberek közötti teljes jogegyenlőség eszméje, az ember természetes jogainak elismerése a demokratikus (alkotmányos) állam fogalmának a létrehozását jelentette, mely később a kálvinizmus révén a népszuverenitás elvéhez vezetett. *„Részese lett a keresztyén ember a mindennapi életnek, s annak meghatározó erkölcsi alapjait fektette le.”*¹⁷

2. A kálvini hatások vizsgálata a nyugat-európai országokban

Fontos különbséget tenni Kálvin közvetlen és közvetett hatása között, vagyis a kálvini tanok hatása feltétlen nem egyenlő a kálvinizmus hatásával vagy a kálvinisták tanainak hatásával.

A közvetlen hatás alatt értem Kálvin által még életében formált és vezetett reformáció, amivel személyesen befolyásolta az adott ország politikai és vallási rendszerét, állam és egyház viszonyát, valamint taninak közvetlen beépülését a nyugat-európai alkotmányfejlődésbe.

2.1. Elhatárolások

Kálvin hajlott a demokrácia felé, de eme gondolatsor „gyöngyszemeit nem fűzte tovább”, amelyet az utána következő nemzedékeknek kellett megtenniük. A közvetett hatáson értendő az, hogy Kálvin barátai, tanítványai révén, illetve a kálvinizmus által, miként tudott az eszmerendszer egy adott országban örök érvényűen fennmaradni. Az európai gondolattörténeti múltban nem egyszer volt látható, hogy a hatás és érvényesség különállóan is létezhet. Kálvin munkássága nem pusztán járulékos elemei voltak az európai történelemnek,

¹⁶ Szabó Zsolt: A keresztény szabadság és a kereszténydemokrácia mai értelmezési lehetőségei. Hagyomány, identitás, történelem 2019. 337–348. In: Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, Magyarország, 2020.

¹⁷ Szathmáry Béla: Kálvin a kortársunk? In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmánykötet Kálvin János teológiájának hatásáról Magyarországon.* Budapest, Kálvin Kiadó, 2009. 377.

hanem éppen általuk vált a nyugati kultúra önmagává. Ilyen értelemben a közvetett hatás nyilván kitörölhetetlen.

Kálvin közvetlen és közvetett hatását a következő országokra nézve elemeztem: Anglia és Magyarország¹⁸. Továbbá ezen országokban vizsgáltam azt is, hogy a kálvinizmusnak milyen egyház- és államtörténeti hatásai voltak, s maga a kálvinizmus miként tudott teret hódítani magának. Szerettem volna szemléltetni, hogy a protestantizmus a kálvinizmus révén miként fejlődött tovább, hogyan formálta át a történelmet.

Katolikusként, katolikus szemléletemnél fogva rendkívül érdekesnek tartottam, hogy a református, kálvini dogma és etika milyen politikai és egyháztörténelmi „forradalmon” ment át az általam vizsgált országokban. Egyébiránt a kálvinizmus által hogyan alakultak át, fejlődtek a különböző államtani megközelítések, az államformák, a kormányzatok, és legkiemelkedőbben az alkotmányeszmé gondolata.

Álláspontom szerint, ahogy Jézus sem volt keresztény, úgy Kálvin sem volt kálvinista. De vajon honnan is ered az a kifejezés, hogy kálvinista? Később hogyan alakult ki az a szó, hogy kálvinizmus? A kálvinista kifejezést a katolikusok találták még ki Kálvin életében. Mindazokra a személyekre értették, akik, Kálvin tanítását elfogadták és nézetük szerint nem Krisztusnak a tanítványai, követői.

Kizárólag a XVIII. századtól vált a kálvinista és a kálvinizmus elnevezés is a reformátusok körében is népszerűvé, illetve ekkor már pozitív tartalommal is bírt, már nem csak gúnynévként használták.

Mint ahogyan kifejtettem a kálvinistákat nem szabad összekeverni a kálvinizmussal, hiszen maga a kálvinizmus Kálvin taninak és egész életművének világtörténeti hatásait is értjük.¹⁹

Rendkívül érdekesnek tartom azon elképzeléseket, hogy Nyugat-Európában milyen párhuzamokat vontak le a kálvinista dogma és az alkotmányeszmé közt, hogyan értékelték a közjog szerepét, az egy-

¹⁸ További kutatási eredményemet a disszertációmban vizsgálom még a további országok tekintetében is: Német-Római-Birodalom, Skócia, Németalföld.

¹⁹ Révész Imre: Egyháztörténelem. I. könyv, Debrecen, Debrecen és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1933. 72.

ház és az állam viszonyrendszerét, az egyházon belül a gyülekezet és a laikusok szerepét.

Meglátásom szerint Kálvinnak és a kálvinizmusnak volt, van és lesz is mondanivalója.

Ezért szükségesnek tartottam a kálvinizmusnak nem csak közvetlen kihatásait tárom fel, hanem egy teljes nyugat-európai kultúr- és egyháztörténeti, államtani, történelmi vonatkozásait is. Kálvinnak a polgári kormányzatról alkotott tanait a követői, a kálvinizmus jeles képviselői, elfogadták, elismerték és azok saját tanuk megalkotásához is kiindulópontul szolgáltak számukra.

Kálvin halálát követően, hatása a világban megerősödött, hiszen a kálvinizmus már a XVI. század végére nemzetközi mozgalommá és vallássá vált. Ekkor látszódott Európában, hogy Kálvin gondolatai és reformjai meghatározóak lesznek, mint ahogyan azt a történelem igazolta is. Azonban vitatott kérdés, hogy vajon elősegítette Kálvin a politikai szabadság kibontakozását. Kálvin tanai és a „*reformáció eszméitörténeti jelentősége szinte valamennyi*”²⁰ jog- és társadalomtudományi ágazatra hatást gyakorolt.

Összegezve álláspontomat: a nyugat-európai alkotmányfejlődésbe, államtani, jogtudományi alapokba Kálvin jogi doktrínája kétféle módon gyakorolt hatás, azaz részben közvetlenül az alkotmányjogi tanainak, valamint közvetlenül és közvetett módon az alkotmányfejlődést elősegítő tanainak beépülésével.

A kálvini rendtartás tartalmilag túlment a mai értelemben vett egyházi kereteken, ugyanis az egyházi ügyintézkedést összhangban kell működtetni az állami törvényhozással és a közigazgatással egyaránt. A szabad egyházközségek társulására felépülő demokratikus egyházalkotmány szinte önként idézte elő a demokratikus állam létrejöttének és felépítésének koncepcióját. Ezzel magyarázható, hogy a kálvinizmus elterjedésével mindenütt teret nyert az államszerződéses felfogása.

²⁰ Révész Imre: Egyháztörténelem. I. könyv, Debrecen, Debrecen és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1933. 72.

Kálvin a társadalmi és gazdasági elveit nem nemzedékek tapasztalataiból, ezzel foglalkozó tudósoktól vette át, hanem „Isten Igéjének”²¹ engedelmeskedve alakította ki. „A kálvini norma alapja maga a Szentírás”²² volt. „Ezért is hívják exegetának,”²³ mivel úgy vélte, hogy Isten Igéje az alapja a világi, a társadalmi és a gazdasági szektornak. Természetesen a modern világban nem minden konkrét megoldása lenne helytálló, de ettől függetlenül minden történelmi helyzetben „értvényes és a keresztyén egyházban követendő példa.”²⁴ Karl Barth a következőt írja: „Kálvin igaz tanítványa egy utat követhet: engedelmeskedni, nem Kálvinnak magának, hanem annak, Aki Kálvinnak is mestere volt.”²⁵

Ezáltal rendkívüli módon hatottak Kálvin tanításai a kultúrára és a tudományok fejlődésére egyaránt. Érdekességképpen szeretném megemlíteni, hogy Kálvin a kultúrára és tudományok fejlődésére azért is volt hatással, mert nem a teológia ellenségének látta a tudományok fejlődését. Nyitott volt a társadalom- és természettudomány fejlődésére is. A közművelődés²⁶ fejlesztése érdekében iskolarendszert alakított

²¹ Benke György: *Kálvin társadalom etikája*. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1986. 11.

²² Benke György: *Kálvin társadalom etikája*. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1986. 11.

²³ Jelentése írásmagyarázó. In: Benke György: *Kálvin társadalom etikája*. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1986. 10.

²⁴ Benke György: *Kálvin társadalom etikája*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1986. 13.

²⁵ Benke György: *Kálvin társadalom etikája*. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1986. 13.

²⁶ A kálvinista „Arany János életrajzában is megemlékezik arról, hogy a betűvetést a nagyszalontai kálvinista családban az öreg biblián és a kalendáriumban keresztül sajátította el.” In: Szűcs Ferenc: *Kálvin hatása a nyugati gondolkodásra. – Jakab László (szerk.): Kálvin társadalmi reformgondolatainak időszerűsége. Esszégyűjtemény. A Kereszténydemokrata Néppárt Protestáns Műhelyének füzetei III.*, Budapest, Protestáns Műhely kiadója, 2009. 16.

ki.²⁷ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a későbbiek során sokan művelődés-ellenesnek ítélték Kálvint. Ugyanis a templomokban olyan intézkedést vezetett be, miszerint a falakról a képeket, illusztrációkat le kellett venni [bálványimádás elkerülése végett]. Célja csupán annyi volt, hogy jobban ösztönözze a népet az olvasás és írás tudományának elsajátítására.²⁸

A nyugat-európai országokban, ahol a reformáció központi szerepet töltött be a nép széles rétegeiben, azon „ország gazdasági és szociális életét radikálisan átalakította”²⁹ és mozgalmakat, forradalmakat vagy akár háborúkat is indított el, vagyis történelmet írt. Kálvin, ha nem is tudatosan, de Európa nagyobb országainak jelentős részében egyfajta forradalom elindító löketet adott.

Célja az volt, hogy az egyház és az állam elkülönüljön, de együttműködő maradjon, illetve a keresztény hit szellemében a közéleti gondolkodást átformálja,³⁰ a belpolitikát megerősítse, valamint a di-

²⁷ Szűcs Ferenc: Kálvin hatása a nyugati gondolkodásra. Továbbá In: Jakab László (szerk.): *Kálvin társadalmi reformgondolatainak időszerűsége. Esszégyűjtemény. A Kereszténydemokrata Néppárt Protestáns Műhelyének füzetek III., Budapest, Protestáns Műhely kiadója, 2009. 16.,* valamint Voinovich Géza: Arany János életrajza 1817 – 1849. Budapest, Akadémia Kiadó, 1929. Másik híres költőnk Áprily Lajos is megemlékezik Kálvin című versében Kálvinról és az Institutio-ról.

²⁸ A kálvini művészetellenességet alátámasztja, hogy a templomi festészet helyébe lépett „a polgári otthonokat díszítő művészet”. Kálvin a művészi tehetséget „egyenesen a Szentlélek munkájának tekintette”. Forrás: Szűcs Ferenc: Kálvin hatása a nyugati gondolkodásra. In: Jakab László (szerk.): *Kálvin társadalmi reformgondolatainak időszerűsége. Esszégyűjtemény. A Kereszténydemokrata Néppárt Protestáns Műhelyének füzetek III., Budapest, Protestáns Műhely kiadója, 2009. 16.*

²⁹ Benke György: *Kálvin társadalom etikája.* Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1986. 9.

³⁰ Közjólét javítása céljából szociális intézkedéseket vezettek be Genfben Kálvin hatására. In: Benke György: *Kálvin társadalom etikája.* Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1986. 169.

namikusabb szemléletmód kialakítása a társadalmi viszonyok modernizálása miatt.³¹

A kálvinizmus Kálvin tanainak fenntartására, illetve ezen eszmék és tanok tovább gondolásának céljából alakult ki. Ezen kálvinista mozgalomnak köszönhetően indultak el Nyugat-Európában a polgári forradalmak, Kálvin egyik fő tana, a zsarnok uralommal szembeni ellenállási jog volt.

Meglátásom szerint már Kálvin is radikálisan vélekedett eme jogkőről, amit kiterjesztően mind az uralkodóknak, mind a népnek megengedett, azokkal szemben, akik *„annak dühöngését fékezik meg, aki mind külön az egyesek nyugalját, mind az egésznek közbékességét megzavarja, aki lázongva zavarog és aki erőszakos támadásokat és méltatlan gonosztetteket visz véghez. Azok a háborúk, amelyeket így kezdenek el, törvényesek”*.³²

A kálvinisták, Kálvin tanaiból levezethető ellenállási jogot, csak a hatalmával visszaélő uralkodóval szemben gondolták érvényesíteni. Később az ellenállási jogot a kálvinizmus követői többféleképpen és egyre modernebb formában, gondolkodásmódban fejlesztették tovább.

2.2. Anglia

A XV. század végén Angliát jelentősen megváltoztatta a protestáns reformáció. A mozgalom nem állt meg a vallási kérdéseknél, hanem új politikai szervezetek is létrejöttek, kivirágoztak a demokrácia eszméi.

Az 1500-as évek elején Angliában éles ellenszenv volt Rómával szemben, így VIII. Henrik 1534-ben kihirdette, hogy a pápa helyét

³¹ Később igazolódott Kálvin azon álláspontja, miszerint az állam és az egyház két különálló szervezetnek kell tekinteni, amelyhez pedig elengedhetetlen alkotmányos alapelv a vallásszabadság is, mint ahogyan azt több ország Alkotmánya, jelenlegi Alaptörvényünk (Szabadság és felelősség) VII. cikke is deklarálja.

³² Antal Géza (szerk.): *Kálvin János – A keresztyén vallás rendszere 1559*. Pápa, Református Főiskolai Könyvnyomda, 1910. 759.

magát teszi meg az angol egyház fejévé. A benne felszínre tört anglikanizmusa nem igazán kapcsolódott eleinte vallási elvekhez.³³

VIII. Henriknek a pápasággal kapcsolatosan eredeti konfliktusa abból indult ki, hogy első feleségétől, Aragóniai Katalintól (aki fivérének felesége is volt) el szeretett volna válni, mert nem tudott fiút szülni neki. Így kijelentette, hogy Istennek nem tetsző, hogy bátyja özvegyével éljen házasságban és felkérte a pápát, hogy mentesítse házassági esküje alól.³⁴ VII. Kelemen pápa pedig ennek nem tett eleget. A pápa vonakodásának elvi okai voltak, mivel Katalin unokaöccse volt V. Károly német-római császár, aki pedig a pápát bármikor elmozdíthatta volna.

Ekkor ébredt rá VIII. Henrik, hogy a protestáns mozgalom a megoldás problémájára, mivel a Szentírás tiltja a fivér özvegyével kötött házasságot, így protestáns vitákat tartott ez ügyben.

„1529-ben összehívta VIII. Henrik a Parlamentet, hogy előkészítse az új angol egyház szervezetét, illetve törvények születtek, ahol korlátozták a pápai jogkör gyakorlását Angliában.”³⁵

Angliában a római katolikus egyházzal való szakítást rendhagyó módon nem a kálvini hatás indította el, hanem VIII. Henriknek köszönhető. Ugyanis Thomas Cranmer, Canterbury érseke, 1533-ban érvénytelenítette VIII. Henrik és Aragóniai Katalin házasságát, hogy az uralkodó elvehesse az ekkor már tőle várandós Boleyn Annát.³⁶ Legnagyobb elkeseredésére lánya született 1533-ban, I. Erzsébet. Ez az érvénytelenítés jelentette a római katolikus egyháztól való teljes elszakadást.³⁷

Az ezt követő évben, 1534-ben a Parlament jóváhagyta, hogy a király az egyház feje és ezt a címet is viselhette ezentúl. Megtiltották a pápa szó kiejtését, a katolicizmus elleni üldözések, vérengzések pedig

³³ Szántó György Tibor: *Anglia története*. Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 1992. 112-114.

³⁴ Szántó 1992. i. m.114.

³⁵ Szántó Szántó 1992. i. m.114.

³⁶ György Antal: *Kálvinról mindenkinek*. Órbottyán, Órszentmiklósi Református Gyülekezet, 2011. 93.

³⁷ Szántó 1992. i. m.115.

tetőfokra hágtak. „VIII. Henriknek ezt követő uralkodása már nem követte a logikus államférfi szerepét.”³⁸

VIII. Henrik még 1539-ben kiadta a Hat Cikkelyeket, amely haláláig volt érvényben. Ebben rögzítették az egyházi tanítást, Krisztus látható egyháza a hívők gyülekezete, az egyháznak joga van ceremóniák és szertartások tartására, a gyülekezeti nyelv, amit a nép megért, nincs papi cölibátus, az egyházi hagyományoknak nem kell mindenhol egységesnek lennie.

A polgári hatóság parancsára a keresztyének fegyvert foghatnak és hadakozhatnak. A főbenjáró bűnöket elkövetőkre halál járt, a legfőbb kormányzási jog öfelségéé, az uralkodóé. A római püspökök ebben az országban semmilyen nemű fennhatóságot nem gyakorolhattak.³⁹

Háromévnyi házasság után (házasságtörésért) Annát kivégeztette, majd feleségül vette Jane Seymourt (harmadik feleség), aki fiút szült neki 1537-ben VI. Eduárdot, azonban Jane a szülést követően nemsokára meg is halt. Majd újra megnősült, ezúttal negyedik felesége protestáns Klevei Anna, de a lány fizikailag taszította magától Henriket, emiatt a király végtelen haragra gerjedt. A negyedik feleséget máglyára vetette és újra engedte a katolicizmus gyakorlását. (Ezután nem sokkal ötödik feleségét, Katherine Howardot is lefejeztette, az angliai népen pedig úrrá lett a rettegetés). Majd hatodik feleségét, Katherine Parrrt vette feleségül, aki egy katolikus főúr, protestáns hívő özvegye volt.⁴⁰

Ezután az országban végképp nem tudtak eligazodni VIII. Henrik épp melyik vallást pártolja vagy támadja, amely örület teljesen a halálig tartott.⁴¹

A fentiek alapján ismertetett VIII. Henrik életútjában a reformáció pusztán annak okán terjedhetett, hogy házasságát éppen melyik vallá-

³⁸ Szántó 1992. i. m.115.

³⁹ Lippay Lajos: *A protestantizmus*. Budapest, Szent István Társulat Apostoli Szentszék Kiadó, 1935. 80.

⁴⁰ György Antal: *Kálvinról mindenkinek*. Órbottyán, Órszentmiklósi Református Gyülekezet, 2011. 97.

⁴¹ Szántó György Tibor: *Anglia története*. Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 1992. 116-120.

si irányzat támogatta leginkább, nem pusztán meggyőződésből, vagy azért, mert a római katolikus elnyomással akart volna fellépni.

A kálvinista gondolatok és a reformáció angliai elterjedésében, stabilizálódásában nagy szerepet vállalt Martin Bucer. VIII. Henrik halálát követő időszakban száműzték Strasbourgból Bucert, akkor 1547-ben meghívást kapott Wittenbergbe Melanchtontól és Genfbe Kálvinhoz, de ő mégis Anglia mellett döntött. Úgy vélte ebben az országban tudja a legjobban kibontakoztatni a reformációt. Eddig is voltak angol kapcsolatai, amelyekre csak másodlagosan tekintett. Az ott létének megerősítéséhez John Hales járult hozzá, aki egy gazdag, politikában jártas politikus és Cranmer⁴² érsek a somerseti herceg barátja is volt egyben.⁴³

Azonban ebben az időszakban több felkelés is volt a reformáció ellen. Ennek következtében az egyik oldalon álló felkelők a VIII. Henrik 1539-es Hat Cikkelyét követelték visszaállítani, míg a másik oldalon az 1549-es változatú A közös imádság könyve⁴⁴ című hitvallást szerették volna helyreállítani. Az utóbbiban a római katolikus értelmezéstől, egészen Zwingli, Bullinger és Kálvin gondolatai is megtalálhatóak voltak.

Bucer 1549. április 5-én Londonba ment, ahol Cranmer fogadta, majd május 5-én bemutatták VI. Edward királynak és az egész udvarnak.⁴⁵

Számos írása jelent meg ebben az időben, szemmel láthatóan elismerték és becsülték a királyságban. Számos tényező befolyásolta az eseményeket, köztük a jelentős és hirtelen népességnövekedés, Skócia és Franciaország elleni háborúk is.

Az 1547-ben meghalt VIII. Henrik és egyetlen fia, VI. Eduárd lett a trónörökös, aki ekkor 9 éves volt. Két protektort neveztek ki mellé, Somersetet és Warwicket.

⁴² E tájt az egyik leghatalmasabb ember volt Angliában.

⁴³ Koczó Pál (ford.): *Martin Greschat – Martin Bucer, egy reformátor és a kor, amelyben élt.* Budapest, Kálvin Kiadó, 2011. 280.

⁴⁴ Book of Common Prayer.

⁴⁵ Koczó Pál (ford.): *Martin Greschat – Martin Bucer, egy reformátor és a kor, amelyben élt.* Budapest, Kálvin Kiadó, 2011. 280.

Somerset a Melanchton-féle lutheranizmus felé hajlott, ezért hatá-lyon kívül helyezte a Hat Cikkelyt és a papok nősülését is engedélyezte, az eretnekek elleni törvényhozást is megszüntette, így Angliába özönlöttek újra a protestánsok.⁴⁶

Warwick kormányzása alatt pedig Genf újra megerősödött, majd kiadta a Negyvenkét Cikkelyt, amely a svájci reformáció hitvallását tartalmazta, részben Bullinger, részben Kálvin befolyásolása is érezhető benne.⁴⁷ Majd a kis 15 éves Eduárd tüdőbetegségbe meghalt.

Aragóniai Katalin lánya, Tudor Mária lett a királynő, aki ismét Róma irányába nyitott. 1553. január 3-án megszavazta a „*Róma iránti engedelmisségét, homlokegyenest szembement az elődök valláspolitikájával, és 273 protestánt végzett ki.*”⁴⁸

Bucer 1551. február 28-án éjjel hosszú betegség után 60 évesen elhunyt. Március 2-án a Great St. Mary-templom karzatán ünnepélyesen temették el. I. Mária királynő politikájának áldozata lett halála után, mivel 1556-ban elítéltette az elhunyt Bucert eretnekség miatt, így koporsóját és összes elérhető írásával együtt elégették Cambridge piacán. Napjainkban egy réztábla emlékeztet a Great St. Mary-templom karzatán arra a helyre, ahol egykor sírja volt.⁴⁹

I. Mária után, az új királynő, Boleyn Anna lánya, I. Erzsébet lett, aki megalapította 1559-ben az anglikán egyházat, amely ideiglenes átmeneti megoldásként szolgált a katolicizmus és a kálvinizmus közti viták enyhítésére.⁵⁰

Megtagadta a pápai engedelmisséget, de a genfi protestánsokkal se szimpatizált. Az 1553-as Negyvenkét Cikkelyes hitvallást leváltották, az 1563-as Harminckilences Cikkelyes Hitvallásra, amely hivatalosan az egyház hitvallása is lett egyben. Később jogszabállyá emelkedett

⁴⁶ Koczó Pál (ford.): *Martin Greschat – Martin Bucer, egy reformátor és a kor, amelyben élt.* Budapest, Kálvin Kiadó, 2011.

⁴⁷ Koczó i. m.

⁴⁸ Koczó i. m. 282.

⁴⁹ Koczó i. m.

⁵⁰ Herber Attila – Martos Ida – Moss László – Tisza László: *Történelem 1500-1789.* Európa államai a 16. században. Budapest, Reáltanoda Kiadó, 1995. 51-52.

1571-ben. Ezen hitvallásban a római és kálvini tanok keveredtek.⁵¹ A hitvallás nem csak teológia alapelveket rögzített, hanem alapszabályokat, rendtartást is megfogalmazott, vallási jogokat biztosított. Összefoglalva azokat, amelyek kálvini jogból levezetettek: világi hatalomnak, azaz az uralkodónak Istentől ered a hatalma és jogos tekintéllyel bír; a pápa nem bír hatalommal az állam felett; keresztény embernek engedelmesnek kell lennie a törvényes hatalom és egyház irányába; háború, fegyverviselés és halálbüntetés jogszerű; polgári jogrendet és tulajdonviszonyokat nem szünteti meg az egyházi jogrend, de a szegényeket segíteni kell; a kereszténység nem áll szemben az állammal és jogrenddel; a hívő ember törvénytisztelő állampolgár, vállalhat hivatalot, esküt, katonai szolgálatot; egyház nem uralja az államot, de erkölcsi iránymutatást ad; a hit belső meggyőződésen alapul.⁵²

Ezt követően 1570-ben végleg szakítottak Rómával, és szinte halálra irtotta a katolikusokat. Az anglikán egyház leginkább római katolikus szervezetre hasonlított pápa és a bíborosok kara nélkül. Hierarchikus felépítésű, amelynek élén a canterburyi és jön yorki érsek állt. „A pápai funkciót az angol uralkodó gyakorolta. A kálvini protestáns zsinatok vagy szinóduson nem jöttek létre sem kerületi tanácsok. Így elmondható, hogy az anglikán egyház nem a genfi modellt követte.”⁵³ Ennek hatására vált ki az anglikán egyházból egy kálvinista irányzat a puritanizmus.

2.3. Magyarország

Az oszmán törökök ellen a reformáció megindulásakor már több, mint egy évszázada harcoló magyar nemesség harci ideológiája még az egyetemes kereszténység vallásos érzületét és motivációit tartal-

⁵¹ Szántó György: *Anglikán reformáció, angol forradalom*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000. 122.

⁵² Nagy Dávid (ford.): A 39 Hitcikkely. – digitális kiadvány, elérhető: <https://www.evangelikalcsoport.hu/2019/02/23/a-39-hitcikkely-39-articles-of-religion-a-church-of-england-hitvallasa/>, letöltés dátuma: 2025. december 12.

⁵³ Szántó György: *Anglikán reformáció, angol forradalom*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000. 127.

mazta:⁵⁴ „mi mindnyájan szent vitézek vagyunk, az Jézus Krisztusért az kik viaskodunk, hitünkért, házunkért pogányokkal víjónk.”⁵⁵

A mohácsi vész előtti időszakban a vándorprédikátorok útján terjedt a reformáció, akik a Szentírást a nép nyelvén hirdették. A XVI. század végére a lakosság 80-90%-a protestáns vallású volt.⁵⁶

A XVII. században Kálvin és a magyar hazafiság úgy fért össze, hogy az evangélium tanításainak megértésében tűntek el a történelmi (főleg polgáriasodás) különbségek:⁵⁷ „nemcsak a magyar nemzeti függetlenség és öncélúság gondolata merítette legmélyebb vallási és erkölcsi igazolását a túlnyomóan református magyar protestantizmus szelleméből, hanem a magyar szellemiségnek a politikánál mélyebb és kevésbé változó régiói is telítődtek református biblicitással és erkölcsi szigorúsággal.”⁵⁸

A régi magyar református elit nagy részét áthatotta Kálvin tanítása, hiszen az Istentől való motiváltságára hivatkozó Bocskai István végrendeletében⁵⁹ azt írja: „engemet az idvezülendők száma közébe rendelvén a szenteknek örök életre választott seregében, társaságában részessé tett és ekképpen minden kétség nélkül bizonyos lévén idvességem felől”⁶⁰ S a folytatásban arról is bizonyosságot tesz, hogy „minden emberi hálá-

⁵⁴ Tőkéczy László: Kálvin hatása a magyarságra s a magyar politikára. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmánykötet Kálvin János teológiájának hatásáról Magyarországon.* Budapest, Kálvin Kiadó, 2009. 367-377.

⁵⁵ Benda Kálmán: A végvári harcok ideológiája. In: *Történelmi Szemle* 1963/1. 15-18.

⁵⁶ *Our Church: The reformed church in Hungary.* Budapest, Kálvin Kiadó, 1997. 7.

⁵⁷ Tőkéczy László: Kálvin hatása a magyarságra s a magyar politikára. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmánykötet Kálvin János teológiájának hatásáról Magyarországon.* Budapest, Kálvin Kiadó, 2009. 367-377.

⁵⁸ Révész Imre: *Egyháztörténelem. I. könyv,* Debrecen, Debrecen és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1933. 354.

⁵⁹ Bocskai István végrendelete. – digitális kiadvány, elérhető: https://adatbank.ro/html/alcim_pdf9831.pdf, letöltés dátuma: 2025. december 28.

⁶⁰ Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók 17. század.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 10.

*datosság között, hazánknak, nemzetünknek tartozunk mindenekfelett több jóval.*⁶¹

Bethlen Gábor végrendeletét elemezve is hasonlóan kálvinista felfogást vehetünk észre: *„minthogy az ember magától a jónak még csak a meggondolására is elégtelen.”*⁶² Bethlen Gábor, az öntudatos kálvinista keresztény a kálvinisták képviselőjeként a következőt mondta: *„noha pápista fejedelem házában nevelkedtem ötödfél esztendeig (anélkül, hogy) (meg) cseréltem volna (hitemet), Istenemet elárultam volna, a Hazámhoz is oly állhatatos szeretetet viseltem, hogy soha véle nem ellenkeztem.”*⁶³

Bethlen Gábor, mint kálvinista fejedelem, kálvini mértékeket is követett: *„a fösvényiséget azért elkerülje, de az utálatos tékozlást is ne kövesse, hanem a két gonosz fogatkozás között a középuton járjon.”*⁶⁴ Ezt azonban csak Isten ingyen való kegyelméből képes megtenni az ember: *„jó egészséggel is ingyen való kegyelméből megáldott volt... minthogy ember magától a jónak még csak meggondolására is elégtelen.”*⁶⁵ Bethlen a vallásszabadság híve volt, ugyanakkor ezt részben az állam és egyház elválasztásával indokolja: *„a relígió felett egymással nem veszekednek, hanem annak megítélését ama nagy papra bízzák, aki lakik mennyben s ahol kinek-kinek, amint érdem tette, megfizet. Ne legyenek papokká ne idvezítsenek erővel senkit, légyen szabadságban az ország constitutiója szerint a nép recepta relígió...”*⁶⁶

Alvinci Péter, kassai prédikátor, közvetlenül is hivatkozott Kálvinra a Magyarország panasza című röpiratában: *„És midőn semmi egyéb mód nem volna a dologban, fegyverhez is kellett nyúlni... ama kézben forgó authornak javallása és tanácsa szerint.”*⁶⁷

⁶¹ Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók 17. század.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 10.

⁶² Tarnóc i. m.105.

⁶³ Tarnóc i. m.106.

⁶⁴ Tarnóc i. m.111.

⁶⁵ Tarnóc i. m.105.

⁶⁶ Tarnóc i. m.108.

⁶⁷ Tarnóc i. m.135.

S hogy a kálvini hatás milyen erősen bevészte magát a magyar politikai köztudatba, arra igen jó bizonyíték, hogy a Pázmány Péter vezette ellenreformáció sikerei után, II. Rákóczi Ferenc kuruc seregében a főtisztai kar többsége ugyan már katolikus, de a harcoló katonaság nagyobb része református volt. S így a magyar nemzeti sorssal összefonódott kálvini egyház lett a „magyar vallás”, amely kisebbségi léte ellenére nemcsak a politikában, hanem a művelődésben is arányszámán felüli szerepet játszott.⁶⁸

„Alvinczi életéről és Bethlen Gábor környezetében lévő súlyáról alig tud egyebet az utókor.”⁶⁹ Alvinczi hazánkban, Bécsben és sok más helyen is elismert „lelkipásztor, a magyar nemzet öncélúságát szolgáló politikus és kiegyensúlyozott tollú író”⁷⁰ is volt. A magyar kálvinista lelkipásztorról és politikusról Incze Gábor így vélekedett: „A kálvinizmus politikuma, a részekre szakadozó élet szerves egységbe fogása a vallás egységesítő fegyelmezése által, Magyarországon eddig csak Alvinczi és az erdélyi fejedelmek udvari papjai lelkének lüktetésén keresztül próbálgatta szárnyát. Politikai és diplomáciai tanácsadásban, a fejedelem utódjának nevelésében, országos írjatok, végrendeletek, kiáltványok szerkesztésében gyakran szokták az uralkodók igénybevenni gyóntató atyjukat, vagy udvari prédikátorukat. Bethlen Gábornak is belső bizalmasa Alvinczi Péter. „Kegyelmed az deák stylussal eleganciát szerezhetsz mi paraszti discursussal való írásunknak”, — írja Bethlen a pozsonyi békéért (1627) neki szemrehányást tevő papjának a béke indítóokait magyarázó és azt kiáltványban magyaráztatni óhajtó soraiban.”⁷¹

Magyarországon nem kimondottan a kálvinizmus hódított teret, hanem mint – az angol nyelvterületeken mondják – az „egyik legdina-

⁶⁸ Tőkéczy László: Kálvin hatása a magyarságra s a magyar politikára. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmánykötet Kálvin János teológiájának hatásáról Magyarországon.* Budapest, Kálvin Kiadó, 2009. 367-377.

⁶⁹ Incze Gábor: Alvinczi Péter. In: *Protestáns Szemle 1934/XLIII. évfolyam 11. szám.* 553.

⁷⁰ Incze i. m.

⁷¹ Incze Gábor: Alvinczi Péter. In: *Protestáns Szemle 1934/XLIII. évfolyam 11. szám.* 534.

*mikusabb formája,*⁷² a puritanizmuson keresztül. Főként az angol nyelvterületeken, – mint például Angliában, Skóciában és Amerikában – s innen is került át külföldön tanuló diákok által hazánkba. A mozgalom célja a kálvini irányú reformáció teljes megvalósítása az egyház életében és szervezeti intézményében.

„A magyarság a protestantizmussal a mohácsi katasztrófát követő anarchia idején találkozott, mikor nemcsak a középkori magyar állam hullott szét, de a lelkekben is összeomlott az egységes magyar nemzet képe. Igaz, a reformátori eszmék szórványosan már korábban is megjelentek.”⁷³ A három részre szakadt országunkban mindenhol, főként a Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúlon terjedt el⁷⁴ az irányzat. Az egyházalkotmányban is megmutatkozott, mivel a kálvini forma érvényesülésével bevezetésre és kialakításra került a presbiteri rendszer. Megjelent a kálvini rendtartás az istentiszteleti rendtartásban, valamint megerősítette a lelkipásztori felelősségi köröket, valamint átláthatóbbá tette az erkölcsi normákat.⁷⁵ Továbbá kálvini jogos fellázadás jogán, a magyar tanárok és igehirdetők „felemelték szavukat a társadalmi igazságtalanságok ellen.”

Ez időtájt a kálvinizmus „pontosan ezt hirdette: „...akkor, amikor mindenki elveszítette mindenben a hitet és nagy kiábrándulás ment végbe a világon és mindenki csak arról tudott beszélni, hogy nem volt igazuk az intézményeknek és az intézmények szolgálóinak - írja Ravasz László⁷⁶-, Kálvin János friss, új, mondhatatlanul szenvedélyes, reális és élettől duzzadó hitvallást hirdetett.”⁷⁷

⁷² A reformáció egyik legdinamikusabb formájának nevezték a puritanizmust. In: William, Benton: *Encyclopedia Britannica, USA, Chicago, London etc. 18th ed.* 1966. 879.

⁷³ Albert Gábor: A magyarság és a kálvinizmus kölcsönhatása. In: *Confessio 1996/1-2.* 20. évfolyam 416.

⁷⁴ Ágoston István: *A magyarországi puritanizmus gyökerei.* Budapest, Kálvin Kiadó, 1997. 12-14.

⁷⁵ Ágoston i. m.14.

⁷⁶ Ravasz László: A magyar kálvinizmus. *Confessio 1996.* In: *1934. Legyen világosság I.* 518.

⁷⁷ Albert Gábor: A magyarság és a kálvinizmus kölcsönhatása. In: *Confessio 1996/1-2.* 20. évfolyam 417.

Eleinte a lutheranizmust követő Dévai Bíró Mátyás fogadta el az *Institutio*-ban foglalt elveket. Így emiatt a többség a kálvini reformáció követője lett. Kálvin leveleket váltott a magyar reformátorokkal és a genfi akadémián magyar diákok is tanulhattak. Az első kálvinista szemléletű magyar hitvallás Méliusz Juhász Péter (1532-1572) műve.⁷⁸

Dévai Bíró Mátyás, Wittenbergben tanult és Melanchton barátja volt. Svájci száműzetést követően 1543 után a Helvét Hitvallást vezette be, hogy a lutheranizmust visszaszorítsa.⁷⁹ Amelyet később a debreceni zsinaton 1567-ben el is fogadtak.⁸⁰

A magyarországi reformátusság megerősödésében jelentős szerepet játszott Károli Gáspár bibliafordítása is.⁸¹

Ugyanezen kor jelentős reformátora Szegedi Kis István, aki 1505-ben született és 1572-ben halt meg. Különösen az Alföldön és a Dunántúlon terjesztette a reformációt. Javarészt Tiszántúlon terjesztette Kálvin tanait. A magyarországi reformáció „meggyökereztetésének érdeme jórészt az övé”.⁸² Dunántúlra vonult, ahol többek között Somogy megyében tanított, amikor török fogságba esett. Két év kínzást követően szabadult. Ezt követően Ráckevére került. „Ő volt a legtartósabb magyar reformátor, aki svájci református szellemű műveire európai hírré tett szert.”⁸³ Halálát követően jelentek meg tudományos munkái, amelyekben a reformáció által eddig elérteket – dogmatikát és hittételeket - foglalta össze.⁸⁴

Tanítványa, Méliusz Péter, aki Wittenbergben tanult 1556-57-ben, Melanchton hallgatta és a kint tanuló magyar diákok vezetője volt. Melanchton hatására kezdett érdeklődni Kálvin tanai és a svájci reformáció iránt. Hazatért, majd 1561-ben tiszántúli reformátusok püs-

⁷⁸ Cadier, Jean: *Kálvin, Egy ember isten igájában*. Budapest, Kálvin Kiadó, 1994. 164.

⁷⁹ Heussi, Karl: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 334.

⁸⁰ Our Church: *The reformed church in Hungary*. Budapest, Kálvin Kiadó, 1997. 9.

⁸¹ Our Church i. m.16.

⁸² Révész Imre: *Egyháztörténelem*. I. könyv, Debrecen, Debrecen és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1933. 9.

⁸³ Révész 1933. i. m.9.

⁸⁴ Csohány János: *Vázlatok a reformációs és ellenreformáció egyháztörténelméhez*. Debrecen, Református Teológiai Akadémia Kiadó, 1994. 21.

pökkévé lett és megszilárdította a református egyházat.⁸⁵ Később a debreceni zsinaton 1567-ben Méliusz vezetésével egy átfogó hitvallási és törvényalkotási munkára került sor, amely összefogta Magyarország és Erdély reformátusságát.⁸⁶ Rendkívül tevékeny munkássága alatt, körülbelül ötven munkát írt és majdnem ugyanennyi került nyomtatásba is.

Összegezve a magyarság a XVI-XVII. században a kálvinizmus hatására számos átalakulások ment át. Elmondható, hogy *„a magyarság abból a mély nemzeti és erkölcsi válságból, amelybe, ha nem is a mohácsi csatavesztés juttatta, viszont az és az azt követő évtizedek döbbségtették rá: ebből a mély válságból a reformáció hatalmas, sodró eszmei és szellemiáramlata emelte ki. Nem holmi gazdaságipénzügyi manőverek, ideig-óráig ható ravasz politikai sakkhúzások, hanem a transzcendens primátusát hirdető, a belső, lelki élet fontosságát hangsúlyozó kálvinizmus.”*⁸⁷

Természetesen vannak olyan magyar elemzések is, amelyek nem értenek azzal egyet, hogy Kálvin jogi tanainak hatására, a magyar kálvinizmus eredményeképpen valósult volna meg, alakult ki, ivódott be az állami joggyakorlati életbe a jogellenes felsőbbbséggel szembeni ellenállási joggyakorlás.

Benda Kálmán magyar kálvinista elemző írásaival ellentétben, Eckart Ferenc tanulmányában cáfolja azt a tényt, hogy Bocskai és híveinek, fejedelemnek, vagy rendeknek közjogi felfogását a kálvini ellenállási tanra alapozták volna.⁸⁸ Eckart így vélekedett tanulmányában a magyar ellenállási jog jogalapjáról, jogtörténeti alapjáról: *„A felkelés jogi alapját számukra az Aranybulla 31. cikke képezte, mely kimondta, hogyha az uralkodó a törvényekben biztosított jogokat és kiváltságokat nem tartja tiszteletben, a rendeknek joguk van egyenként és összességükben ellentmondani és ellenállni, anélkül, hogy ezzel a hűtlenség bűnébe esnének. Bocskai és híveinek Rudolf elleni fellépése tehát nem Kál-*

⁸⁵ Csohány i. m.23.

⁸⁶ Csohány i. m.24.

⁸⁷ Albert i. m.421.

⁸⁸ Eckhart Ferenc: *Bocskai és híveinek közjogi felfogása*. Budapest, Károlyi Emlékkönyv, 1933. 133.

vin és Béza felfogására támaszkodott – állapítja meg Eckhart – „politikai meggyőződésük forrása a magyar rendi felfogás volt. Ez erősebb ösztönzője és szellemi támpontja volt gondolataiknak a király és alattvalóinak viszonyáról, mint hitbeli meggyőződésük tanítójának politikai elvei.”⁸⁹ Benda Kálmán megjegyzi, hogy Eckhart eredményeit alátámasztotta Révész Imre is. Azonban erősen megjegyzendő, hogy „az ellenállási jogra történő hivatkozás elmaradása tudatos állásfoglalás következménye volt. Bézanak 1562-1563 *Confessio christianae fidei* címen kiadott munkáját, annak magyar fordításából kihagyják az Istentől küldött szabadítókra és az ellenállásra vonatkozó fejtegetéseket. Vajon nem az abszolutizmusra törekvő Rákócziakra való tekintettel maradt ki a kérdéses rész a magyar fordításból?”⁹⁰

Igazat megvallva hazánkban nem a hagyományos értelemben vett, Kálvin által főszabályként kezelendő ellenállási joggyakorlás valósult meg. Talán ez az oka annak, hogy Magyarországon, az 1604-es felkelés iratanyagokban nem fellelhető a zsarnoktól való szabadulás kálvini tétele. „A kortársak szemléletében a Bocskai-szabadságharc nem tartozott az *Institutio*-ban második helyen említett rendi ellenállás kategóriájába. Magyarországon nem a rendek keltek fel a zsarnok ellen, hanem a Kálvin által az első helyen említett lehetőség valósult meg: Isten szabadítót küldött Bocskai személyében. Ebből a szempontból nézve az iratokat, egyszerre más képet kapunk és a kálvini tanok jelenlétét is megállapíthatjuk.”⁹¹

Fontosnak tartom kihangsúlyozni a fenti érvelés okán is, hogy Bocskai a felkelését követően – az 1604-es álmodi csatát követően – a Történelmi Tár 1878. 31. és 284-285., továbbá Magyar Országgyűlési Emlékek X. 607. és XI. 743. számai szerint az alábbi beszédet tartotta meg: „Kegyelmeteknél nyilván lehet az, hogy engemet ily rövid idő alatt erre a felséges Isten bölcs tanácsa indított (..) „ebben az Úr Isten cselekedett velem, e mostani állapotomban Istennek az ő titkos tanácsából való végezését tekintse. (..) Minden én igyekezetem s intentióm ellen vőn ez

⁸⁹ Benda Kálmán: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. In: *Helikon Világirodalmi Figyelő* 1971. 17. évfolyam 324.

⁹⁰ Benda i. m.325.

⁹¹ Benda i. m.326.

álláspontra Isten, mint Mózeset régen a pásztorságból, Dávidot a juhok aklából, a bujdosó, számkivetett Jeftét kivette és a népnek fejedelmévé, királyává tette. (..) „Istené a dicsőség, valamennyire eddig is segített.”⁹² Azaz Isten küldöttének vallotta magát, akinek feladata, hogy megszabadítsa népét a zsarnokság uralma alól.

3. Kálvin és a kálvinizmus hatása az alkotmányeszmé megvalósulásához

A XV. század végén, a XVI. század elején jelentek meg az első olyan politikai művek, melyek a teológiától külön álltak. A politikai ideológiák küzdelme még hosszú időn át a különböző egyházi tanítások egymással folytatott harcában fejeződik ki. Ez meg is magyarázza, hogy az első polgári forradalmak is a reformáció során már kialakult vallásban, a kálvinizmusban találták meg a maguk teológiáját.

A reformáció politikai ideológiáját Luther alapozta meg, az egyház és az állam elválasztásának tanával. Kálvin e tant tovább fejlesztette az államhatalom konkrét szervezett formáira, illetve a hatásköri megosztások összes szervezeti konzekvenciáit is levonta.

Az alkotmányeszmé kialakulását két tényező segítette elő. Az egyik, a *törvények fontosságáról* alkotott véleménye, azon belül is a hatalmat korlátozó funkciójának kialakítása, amely az állam egyik legfontosabb feladata.⁹³ A másik tényező, az *egyházalkotmány* megalkotása, más néven egyházi rendtartás, vagy egyházi fegyelem, amelyben Kálvin „demokratizálta”⁹⁴ az egyházi tisztségeket, illetve hivatalokat és

⁹² Forrás Benda i. m.327.

⁹³ A jogállamiság elve protestáns megalapozásáról lásd: Szabó Zsolt: Az alkotmányosság elveinek eredete a protestáns gondolkodásban, Hit 2018: Hagyomány, Identitás, Történelem. (szerk.: Kiss Réka- Lányi Gábor), Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2019. 169–184.

⁹⁴ Békefy Lajos (ford.): *Kálvin János élete és teológiája röviden*. Hat levél. Budapest, Magyar Református Presbiteri Szövetség, 2009. 9.

megerősítette a világiak szerepét az egyházban.⁹⁵ A világi hatalomnak semmilyen beleszólása nem lehetett az egyház hitvallásának kialakításába és az egyház közösségi rendjébe. A világi kormányzatnak teljesítenie kellett a kötelességét: *„Istennek külső tiszteletét ápolja és védelmezzé, a kegyességnek igazi tudományát és az egyháznak állapotát oltalmazza, életünket az emberi társasághoz szabja, erkölcsünket a polgári jó rendhez idomítsa, minket egymás között megbékéltessen, a közös békét és a nyugalmat őrizze.”*⁹⁶

Az alkotmánygondolat kezdete, az államszerződéses felfogásából kiindulva egyidejűleg a királyi abszolutizmus kialakulásával alakult ki a joggyakorlatban: a királyi hatalmat korlátozni szükségeltetik,⁹⁷ az önkény megakadályozásának érdekében.

Kálvin tanai nem csak a teológia területén, hanem a politikai és gazdasági viszonyok megreformálásának megindításában is nagy szerepet játszottak. A presbiteri-zsinati egyházalkotmány pedig joggal tekinthető a nyugat-európai demokrácia keletkezési gyökerének.⁹⁸

A kálvini tanokból a politika területén a szövetség gondolata vált eredményessé. A kormány és a nép, illetve Isten és választott népe közt Kálvin párhuzamot állított fel. *„Kölcsönös elkötelezettség (=mutua obligatio)”*⁹⁹ van a felek között, a hatalomnak vagy *„a kormányzásnak a közjót kell előtérbe helyezni (=bien commun);”*¹⁰⁰ és a szabadságért és biztonságért kell fellépnie. Ezt a magisztrátus számonkérhető

⁹⁵ Schenck, Barbara – Rieger, Georg: *Kálvin János élete és teológiája röviden*. Budapest, Magyar Református Presbiteri Szövetség Kiadó, 2009. 9.

⁹⁶ Antal Géza (szerk.): *Kálvin János – A keresztyén vallás rendszere 1559*. Pápa, Református Főiskolai Könyvnyomda, 1910. 748.

⁹⁷ Békési Andor (ford.): *Kálvin János – Tanítása a keresztyén vallásra 1559*. Rövidített formában. Budapest, MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1991. 303.

⁹⁸ Weber, Max: A politikai és gazdasági viszonyok aktív és hatékony formálása. – digitális kiadvány, elérhető: <https://mek.oszk.hu/02000/02006/02006.pdf>, letöltés dátuma: 2022. december 20.

⁹⁹ Link, Christian: A kálvinizmus szellemisége In: Jakab László (szerk.): *Kálvin társadalmi reformgondolatainak időszerűsége. Esszégyűjtemény. A Kereszténydemokrata Néppárt Protestáns Műhelyének füzetek II.*, Budapest, Protestáns Műhely kiadója, 2009. 9.

¹⁰⁰ Link i. m.9.

kötelezettségévé tette. Kálvinnál és követőinél „a néphez való fellebbezéssel (= *crie au peuple*)”¹⁰¹ pedig minden nehéz kérdésben akkoriban rendszeresen éltek.

A felsőbbség kötelessége a nép alapjogait biztosítani, a nép a törvények keretében köteles engedelmeskedni. Ez a későbbi társadalmi szerződés gondolatának csíráját adja, amely „*szerint minden emberi társas élet a társadalom egyes tagjai által kötött szerződésen alapul.*”¹⁰²

A kálvini *mutua obligatio* maga a jogállam előképe, lényegének magvaként tartalmazza a „kölcsonös kötelességeket”, a természetjogi alapelveket és a teremtés rendjének megfelelő alá- és fölérendeltségi viszonyokból fakadó társadalmi alapszerződést, amelyet a felsőbbség és az alattvalók kölcsonös kötelességei és jogai határol körül és szabályoznak.¹⁰³ Nem számol önálló jogokkal és kötelességekkel, hanem az egyénnek a közösség iránti elkötelezettségével, amely mindkettőjük az Isten előtti felelősségéből következik.¹⁰⁴ Az alattvalóknak pedig kötelességük a felsőbbségnek engedelmeskedni, törvényeiket betartani. Az igazságtalan és zsarnokoskodó felsőbbség pedig Isten büntetése a nép vétkeiért. Kálvin az *Institutio*-ban így fogalmaz: „*A büntetések pedig Isten tiszta szentségét tárják fel, amely nem tűr meg semmiféle szennyet.*”¹⁰⁵ A zsarnokoknak nem kell engedelmeskedniük, ellenük felléphetnek (ellenállási joggal rendelkezhetnek). Az *Institutio* I. könyvében írt a tűrésről, hogy mi az a határ ameddig köteles tűrni a nép, és mikor szükséges fellázadni. Ezzel megjelenik a tűrés kötelezettség.

¹⁰¹ Link i. m.9.

¹⁰² Kónya István: *Kálvinizmus és társadalomelmélet*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1979. 389.

¹⁰³ Link, Christian: A kálvinizmus szellemisége In: Jakab László (szerk.): *Kálvin társadalmi reformgondolatainak időszerűsége. Esszégyűjtemény. A Kereszténydemokrata Néppárt Protestáns Műhelyének füzetek II., Budapest, Protestáns Műhely kiadója, 2009.*

¹⁰⁴ Staedtke, Joachim: *Kálvin János megismerés és formálódás*. Vásárosnamény, Vásárosnaményi Református Egyházközségért Alapítvány, 2009. 55.

¹⁰⁵ Bogárdi Szabó István (szerk.): *Kálvin János – A keresztyén vallás rendszere 1559*. Budapest, Kálvin János Kiadó, 2014. 278.

A jogállam alapja számos helyen megjelenik Kálvinnál, mint kölcsönös engedelmesség esetében, a törvények erővel, céllal, korláttal rendelkeznek, a szolidáris, gondoskodó állam, az emberi és vallásjogot megalkotásánál.

Mint ahogyan az megjelenik Kálvinnál, amikor a zsarnokságot, annak természetét elemezte. A zsarnokságot csak Isten törheti le. *„Másrésről ehhez egy messzemenő politikai eszmefuttatást is hozzáfűzött, Luther gondolatain túlmenően - miszerint egy államközösséghez nemcsak a kormány és kormányzottak ellentéte tartozik, hanem döntően egy harmadik is, amelyik mindkettővel egyformán ellentétben áll: a „törvények”, a jog, a jogállamiság. Ennek mind a kormány, mind a kormányzottak alávetettjei. A jog kettős szereppel bír: garantálnia kell az ígehirdetés szabadságát és gondoskodnia kell a humanitásról, a nyilvános békéről és a közjóról.”*¹⁰⁶

Kálvin hajlott a demokrácia felé, de eme gondolatsor „gyöngyszemeit nem fűzte tovább”, amelyet az utána következő nemzedékeknek kellett megtenniük. Bár a kálvinizmus a XVI. századi formájában nem éppen nevezhető demokratikusnak a szó mai értelmében, de a protestantizmus által megfogalmazott elvek és gyakorlatok alapján mégis felfogható egyfajta demokráciaként, illetve ezek az elvek hosszú távon a demokrácia irányába hatottak.¹⁰⁷

Kálvin politikai alapelvei már a „szabadság, egyenlőség, testvériség” címszavaival értelmezhetők és magyarázhatók. Az egyenlőség olyan érték, amely a demokrácia és a közösségi döntéshozatal szempontjából nélkülözhetetlen.

Véleményem szerint a protestantizmus és Kálvin is hozzájárult a modern alkotmányeszme megszületéséhez, valamint számos párhuzam figyelhető meg a kálvinista tanok és a liberális alkotmányelmélet közt, amelyek bemutatására jelen tanulmányom nem terjed ki.

A polgári forradalmak időszakáig, a zsarnokság elleni küzdelem mindig aktuális probléma volt. Minden kálvinista filozófiai elméletben, politikai művekben és irodalomban megtalálható a kálvini ellen-

¹⁰⁶ Busch, Eberhard: Kálvin és a demokrácia. In: *Confessio* 1996. 2. szám 7-10.

¹⁰⁷ Birkás Antal: *Reformáció, államhatalom, politika*. Budapest, Luther Kiadó, 2011. 148.

állási jog különféle értelmezése. A zsarnoksággal szembeni felkelést közvetlen hatásként emlegetik, amely nem csupán egy állam berendezkedését, hanem szinte egész Nyugat-Európa államainak berendezkedését átformálta. *„A zsarnokkal szembeni ellenállás joga a keresztények erkölcsi kötelessége. Az ellenálláshoz való jog már nemcsak legitim, hanem túllépi a jogosultság határait, kötelességgé válik. (..) A felvilágosodás gondolatköre számára, amely objektíve maga is a szellemi ellenállás egy sajátos és hatékony válfaja volt, Az ellenállási jog, illetve az engedetlenség joga a továbbiakban is első*

*sorban ott jelentkezik, ahol szükség volt a valóságos gyakorlati szembenállás ideológiai megalapozására.”*¹⁰⁸ Ahhoz, hogy a polgári engedetlenség létrejöhessen és érvényesüljön, ahhoz *„demokratikus, alkotmányos, az emberi jogokat elismerő, a hatalom megosztását alkalmazó államok kialakulására volt szükség. Ez a folyamat az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában lényegében a XVIII. század második felétől indult meg és a XIX. és XX. században teljesedett ki.”*¹⁰⁹

Amennyiben az állami berendezkedés demokratikus, ahol jogállam van, miért lehet szükség legitimizált engedetlenségre. Földesi Tamás szerint *„az államok demokratizálódása egy bonyolult és ellentmondásos folyamat, amelynek során számos állam úgy volt demokratikus, hogy alkotmánya és tényleges gyakorlata, tevékenysége számos vonatkozásban még antidemokratikus maradt, másrészt arra, hogy egy viszonylag konzekvensen demokratikus felépítményű és alkotmányú állam is hozhat olyan intézkedéseket, törvényhozó szervei alkothatnak olyan jogszabályokat, amelyek igazságtalanok, sőt a demokratikus fölépítésű rendszer ellen hatnak.”*¹¹⁰

A jogállam fontos ismérve a hatalmi ágak elválasztása. A hatalom-megosztás elvének kidolgozása Arisztotelészre vezethető vissza, *„aki a kormányzás fő résztvevőiként az államiügyekről tanácskozók testületét, a tisztviselőket és az igazságszolgáltatást gyakorlók testületét határozta*

¹⁰⁸ Földesi Tamás: A polgári engedetlenség – az emberi jogok „mostohatestvére”. In: Lenkei Júlia (szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban*. Budapest, T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft. Kiadó, 1991. 145.

¹⁰⁹ Földesi i. m.146.

¹¹⁰ Földesi i. m.148.

meg.”¹¹¹ A hatalmi ágak elválasztása, valamint a hatáskör témakörében Balássy Ádám Miklós, *A hatalommegosztás és a hatalomfelosztás doktrínája* című tanulmányában foglalta azt össze, hogy „*a hatalommegosztás csak akkor képes érvényesülni, amennyiben a hatalmi ágak hatáskörét képesek vagyunk élesen elválasztani egymástól és megállapítani azoknak a különböző hatásköreit. Ennek a sikeres megállapítása után – követve a standard montesquieu-i tanokat – tudunk csak a hatalmi ágak funkcionális megosztásáról beszélni.*”¹¹²

Az Institutio több szempontból is mintául szolgált a későbbi demokratikus állami szervezet kialakításában is.¹¹³ Így hatott ez a későbbi alkotmányfejlődésre, valamint azok intézményesülésére:¹¹⁴

- a) Kálvin és a kálvinizmus tanítása szerint minden ember egyenlő.¹¹⁵
- b) A kálvini egyházi szervezetben minden tisztséget választás útján kell betölteni. A választási rendszerek alapja.
- c) A kálvini egyházszervezetben nincs hierarchikus viszony. A mellérendelt berendezkedési viszonyok megteremtése.
- d) „Az egyházközségek önálló, egymással egyenlő jogúak. Ez szolgált mintául az államszerződéses elméletének.”¹¹⁶
- e) „A kialakuló országos szervezetek az egyházközségek papjaiból és választott világi képviselőiből álló, alulról építkező testüle-

¹¹¹ Varga Zs. András: *Hatalommegosztás, az állam- és a kormányforma. – digitális kiadvány*, elérhető: https://publikacio.ppke.hu/id/eprint/1344/1/PLWP_2013-05_Varga.pdf, letöltés dátuma: 2025. december 31.

¹¹² Balássy Ádám Miklós: *A hatalommegosztás és a hatalomfelosztás doktrínája*. In: *Jogelméleti Szemle*. 2020. 1. sz. DOI: 10.59558/jesz.2020.1.3. – digitális kiadvány, elérhető: <https://ojs.elte.hu/jesz/article/view/6945/5415>, letöltés dátuma: 2025. december 31.

¹¹³ A további kutatási eredményemet a disszertációm fogja tartalmazni.

¹¹⁴ Szatmáry Béla: *A kálvini reformáció és a jogegyenlőség – adalékok a jogállamiság eszmetörténetéhez*. In: *Acta Humana* 2018/3. 43–58.

¹¹⁵ Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Debrecen, Révész Imre Emlékalap Bizottság, 1964.

¹¹⁶ Szatmáry Béla: *A kálvini reformáció és a jogegyenlőség – adalékok a jogállamiság eszmetörténetéhez*. In: *Acta Humana* 2018/3. 43–58.

*tek, ahol nincs helye előjogoknak. Ez mutat a képviseleti demokrácia, a parlamentarizmus irányába.”*¹¹⁷

- f) A választott és független presbitérium döntött és ítélt a gyülekezet tagjai felett. A független bíraskodás elvének lehetett az alapja.
- g) Azzal pedig, hogy *„Kálvin a polgári kormányzat egyik alappilléreként említi a törvényeket, mi több a felsőbbség és a nép viszonylatában a hatalom korlátozott voltára mutat rá, az alkotmányos jogállam előképének tekintendő.”*¹¹⁸
- h) Az *„együttélés csak akkor lehetséges, ha minden hatalmi tényező ellenőrizhető.”*¹¹⁹ Kálvin szerint a hatalmi ágakat (állami és egyházi) szükséges elválasztani és korlátozni. Ez a jogállamiság, valamint szintén a hatalmi ágak megosztásának elvének alapjául szolgált.
- i) A kálvini egyház szervezetben a közügyekben a döntéseket közösségi döntéshozatal útján hozták meg. A néprésztvételi közösségi döntéshozatalt alapozta meg.
- j) Kálvin alapvető szabadságjogokat fektetett le, amelyeket a genfi Polgári Törvénykönyv deklarálta: szabad gyülekezési jog, vallásszabadság, békés együttélés, vélemény-nyilvánítás szabadsága, egyházi autonómia.
- k) A h) alpont szerinti hatalmi ágak elválasztása a mai jogállamiság egyik alappillére.
- l) A hatalmi ágak elválasztásának elvének hozadéka a hatáskörök és feladatkörök pontos meghatározása, - mint azt Kálvin kidolgozta és nyomon követhető az egyház és állam és mind egyházon belül alkalmazott tételeiben. *„Ennek megfelelően egyrészt egy meghatározott feladat egy szervezet kizárólagos hatáskörébe tartozhat. Másrészt minden más szervezetnek a hatáskör gyakorlására jogosult szervezettel szembeni befolyását ki kell zárni vagy legalábbis korlátozni kell oly módon, hogy a*

¹¹⁷ Szatmáry i. m.

¹¹⁸ Szathmáry i. m.

¹¹⁹ Busch, Eberhard: Kálvin és a demokrácia. Theológiai Szemle 2004/3. 153-165.

*befolyásolás csak előre meghatározott feltételek mellett történ-
hessen.”¹²⁰*

- m) A kálvini egyházszervezet egyik egysége, a vének tanácsának tagjait a népből választották, amely a mai népszuverenitási elvre vezethető vissza.
- n) Kálvin az egyházi tisztségviselők kiválasztási rendszerét kidolgozta, amely a mai demokratikus államok közigazgatásának egyik alappillére, hogy pályaalakmassági eljárást kell a munkáltatónak lefolytatnia a leendő kormánytisztviselővel szemben.
- o) Kálvin a diakónusi feladatok körében meghatározta (alamizsna nyújtása, mint szociális segély és szociális ápolás, gondozás) a szociális, szolidáris, gondoskodó államot.
- p) Kálvin létrehozta az ökumenikus megértést, azzal, hogy elismerte – többek között Zwingli tanainak egy részét – számos református irányzat jött létre az ő idejében is. Ez szintén a vallás szabad gyakorlásának elvét erősíti.
- q) Kálvin álláspontja szerint Isten általános kegyelme minden emberre vonatkozik, jóra és nem kiválasztottra is. Ez a jogegyenlőség elvét alapozta meg.
- r) A q) pont alapján nem csak az egyénre szabályoz, hanem az egész emberiségre, a teremtet világra. Ez a nemzetközi, egységes emberi jogok alapja.
- s) A társadalmi rend fenntartásához alapelvekkel rendelkező törvények van szükség a kálvini társadalomban (Isten és nép, Isten és felsőbbtség, felsőbbtség és nép, valamint egyének közötti viszonyok rendben tartásához), mert a megfelelő törvényekkel anarchia megakadályozható, a törvényekhez mindenki kötve van. Ez az alapja az alkotmánynak, mint törvényeknek, amely mindenkire nézve határozza meg a jogrendet.

¹²⁰ Varga Zs. András: Hatalommegosztás, az állam- és a kormányforma. – digitális kiadvány, elérhető: https://publikacio.ppke.hu/id/eprint/1344/1/PLWP_2013-05_Varga.pdf, letöltés dátuma: 2025. december 31.

- t) A kálvini jogi dogmatikában és az Institutio-ban is jelen vannak a normák és normatív tételek. A tételek a gyakorlatot segítik, konkrét érvként szolgálhatnak konkrét döntésekhez.
- u) A kálvini *mutua obligatio*, azaz a felsőbbbség és a nép közti viszonyt kölcsönös kötelezettség viszonya megalapozta a „*kormányzati-szerződés felfogás alapját*”.¹²¹

A kálvini dogmatikai rendszer is alapjául szolgálhat az alkotmányok fejlődéséhez, mivel normatív tartalmúak, mindenki nézve kötelezőek, valamint az írott jogszabálynak jogrendszert ad. Ugyanis a demokratikus államban „*lehetetlen alkotmány nélküli jogrendszert*”¹²² elképzelni. Eleve Kálvin „*rendszerezett és összeszedett szemlélete*”¹²³ okán is az egyházirendtartását csak dogmatikai rendszerben, összeszedetten tudta kidolgozni. Birkás Antal tanulmányában azt is kiemelte, hogy „*az alkotmányeszmé igényli a parancsoló tekintélyt. A dogmáknál. az elfogadott alkotmány megírójának tekintélye is fontos legitimációs tényező.*”¹²⁴ Továbbá a dogmatika magával hordozza a rendszerjellegét. „*A rendszerjellegét a dogmatika esetében kinyilatkoztatott igazság értelmes kerek egészként való megragadása teszi lehetővé -elsősorban az alkotónak köszönhetően. Ezért lehetséges magának a dogmának a rendszerszerű vizsgálata, s nem csupán egymástól függetlenként kezelt megállapítások kidolgozása. A dogmatika eleve a fogalmi gondolkodás síkján mozog, mely fogalmak egyfajta rendbe sorakoznak - és ezáltal alkotnak rendszert. Az alkotmányeszmé mindezt jól beépíthette a maga „identitásába” is, hisz az, amire vállalkozik - hogy ti. egy egész jogrendszernek legyen az alapja, „anyajoga” - ugyan-csak rendszerszemléletet feltételez.*”¹²⁵ Kálvinnál a dogma, a törvények, a tanítások őrzői a doktorok voltak. E tekintetben kiemelendő a dogma magával hordozza az őrzői testület létrehozását. „*Fontos*

¹²¹ Kónya 1879. 389.

¹²² Birkás Antal: A kálvinista dogmafelfogás és az alkotmányeszmé. In: *Jura* 2005/1. 160.

¹²³ Birkás i. m.161.

¹²⁴ Birkás i. m.161.

¹²⁵ Birkás i. m.161.

*szerepe van a kanonizáló testületnek: őrzi és védi a dogmák és a tanítások tisztaságát. Az alkotmánynak megfelelő jogrendszer tisztaságát minden modern, normálisan működő demokratikus államban testületek őrzik.*¹²⁶

A polgári hatalomhoz való engedelmesség alapja az, hogy *„minden államban Istennek kell engedelmeskednünk. Ez az értelme az egyház és állam pozitív viszonyának. Mert az, hogy Istennek tartozunk engedelmisséggel, nem zárja ki, hogy Istennek engedelmeskedve lojális földi kormányzóságokat is elismerjünk. Isten rendelte őket eszközként, „adminisztrációként”, hogy ebben a múlandó világban segítsenek megőrizni emberiségünket. De ez nem azt jelenti, hogy Isten lemondott volna ezekre a kormányzóságokra való jogáról. A földi kormányzóságokkal szemben nem létezik feltétlen, csak feltételes és korlátozott engedelmisség. Ez tesz kritikussá és felelőssé minden földi államhatalom autoritásával szemben. Ez teszi hangsúlyossá a „liberté de conscience-t”, a lelkiismereti szabadságot.*¹²⁷

Vitatott kérdés, hogy vajon elősegítette Kálvin a politikai szabadság kibontakozását. Emil Doumergue¹²⁸ nagy gondot fordított annak kimutatására, hogy Kálvin politikai alapelvei már a *„szabadság, egyenlőség, testvériség”* cím szavaival értelmezhetők és magyarázhatók. Az egyenlőség olyan érték, amely a demokrácia és a közösségi döntéshozatal szempontjából nélkülözhetetlen.¹²⁹ Mindemellett kifejtette, hogy a világi kormányzatra miért szükséges: *„Teljesen ugyanaz a logika, amelynek az erejével a kálvinista ember a maga dogmájából kényszerűen le kellett, hogy vezesse az egyház alkotmányát, teljesen ugyanaz a logika kényszeríti őt arra, hogy egyházából viszont vezesse le a polgári kormányzatnak alkotmányát, az államnak a formáját.”*¹³⁰

¹²⁶ Birkás Antal: A kálvinista dogmafelfogás és az alkotmányeszme. In: *Jura* 2005/1. 161.

¹²⁷ Busch, Eberhard: Kálvin és a demokrácia. In: *Confessio* 1996. 2. szám 7-10.

¹²⁸ Emil, Doumergue: Kálvin-kutató is volt és életrajzíró.

¹²⁹ Birkás Antal: *Reformáció, államhatalom, politika*. Budapest, Luther Kiadó, 2011. 95.

¹³⁰ Emil, Doumergue: *Kálvin jelleme*. Budapest, Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség Kiadványai, 1922.

A kálvinizmus alapja „Isten tekintélye és az ember szabadságának, valamint annak kapcsolatának megfelelő értelmezése.”¹³¹ Doumergue a kálvini individualizmus lényegét felismerte és megértette, amelyről így vélekedett: „Az ember, mint egyén cselekszik, de egy cselekvéseinek szabályait Isten adja meg. Az ember az egyén, az Én mindent Isten ereje által, Isten nevében és Isten dicsőségére cselekszik. Minden az Énből indul ki, de semmi sem az Én javára. Az egyén tevékenységének valósággal döbbenetes erejű lendületével feszül neki a külvilágnak, a társadalomnak. Az egyéni élet erőközpontjából sugarak húzódnak a közélet egész kerületének minden pontjára: család, társadalom, állam – semmi sem kerülhet ki a megszentelődött egyén erő hatásai alól.”¹³²

Doumergue szerint Kálvinnál levezethető az alkotmányosság, a választási elv, valamint az általános szavazati jog jogintézménye. „A kálvinista államnak első fő jellemvonása, hogy alkotmányos. A második pedig az, hogy választáson alapul. Ahogyan választják az egyházban a lelkipásztort, úgy kell választani az állam hivatalosait is. A választás a Kálvin szemében szent cselekmény, amelyet nem győz elragadtatott szavakkal dicsőíteni. Harmadik fő jellemvonása a Kálvin államának az, hogy demokratikus. Újra meg újra hangoztatja Kálvin: A lehető legkívánatosabb állapot az, amikor a hivatalosokat általános népszavazással választják. Itt van tehát Kálvinnál az általános szavazati jog.”¹³³

Továbbá Doumergue azzal is foglalkozott, hogy a polgári társadalom szerződésen alapul-e. „A polgári társadalomnak is egy egyesség az alapja: egy kormányzati szerződés (*contractus*), amelyre a fő és a tagok kölcsönös szövetkezéssel kötelezik el egymást. Jegyezzük meg jól, hogy ez az alapvető egyesség kormányzati, nem pedig társadalmi szerződés (*vagyis nem contrat social*).”¹³⁴ Vagyis Doumergue tagadja, hogy ez az

¹³¹ Szatmáry Béla: A kálvini reformáció és a jogegyenlőség – adalékok a jogállamiság eszmetörténetéhez. In: *Acta Humana* 2018/3. 43–58.

¹³² Szathmáry i. m. (Forrás: *Emil, Doumergue: Kálvin jelleme*. Budapest, Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség Kiadváallalata, 1922.).

¹³³ Emil, Doumergue: *Kálvin jelleme*. Budapest, Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség, 1922. 100-103.

¹³⁴ Doumergue i. m. 99.

egység vagy kormányzati szerződés azonos lenne, mint a jelenkori polgári demokráciák társadalmi szerződése.

Szűcs Ferenc kálvinista kutató elemzéseinek középpontjában az *Institutio* és a kálvini teológia áll. Kálvin hatása a nyugati gondolkodásra című tanulmányában két hatást említ meg: közvetett és a közvetlen hatást. Kálvin teológiájából közvetlenül nem vezethető le a modern képviseleti demokratikus rendszer.¹³⁵ Emiatt szerinte a közvetett hatás a legfontosabb, amely legfőként a nyugat európai polgári demokráciák kialakulásában játszott hatalmas szerepet. Jól működő polgári demokrácia ott létezik, ahol a kálvinista felfogást követték.

Ennél direktebb hatását láthatjuk a hatalomról való tanításában. A hatalom kérdését az 1559-es *Institutio* IV. fejezetében fejti ki Kálvin: a hatalom egy kézbe összpontosítása helyett annak megosztását kívánta megvalósítani. Emellett gondolt a hatalmi ágak szétválasztására is, amely az ún. ellenérdekeltség, a nyilvánosság, és az ellenőrizhetőség elvén alapszik. A nyilvánosság és az ellenőrizhetőség elve a korrupciót is jobban korlátozhatná.

Továbbá foglalkozik továbbá Kálvin egyházszervezési gyakorlatával is, „*óva intve attól, hogy rendszerét egészében a modernkori demokrácia közvetlen előzményének tekintsük – ám a hatalommegosztás elve kétségkívül Kálvin hatása nyomán vált a demokráciák egyik alapelvevé.*”¹³⁶ Szűcs Ferenc tanulmányában összegezi, hogy „*Kálvin le tudta győzni a humanizmus emberközpontú világlátását, mert már nem az embert helyezi a világszemlélet tengely központjába.*”¹³⁷

¹³⁵ Szűcs Ferenc: Kálvin tanítása az egyházkormányzásról. In: *Confessio* 2007/3. 12-18.

¹³⁶ Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmánykötet Kálvin János teológiájának hatásáról Magyarországon.* Budapest, Kálvin Kiadó, 2009. 104-139.

¹³⁷ Fazakas i. m. 104-139.

Felhasznált irodalom

- Ágoston István: *A magyarországi puritanizmus gyökerei*. Budapest, Kálvin Kiadó, 1997.
- Albert Gábor: A magyarság és a kálvinizmus kölcsönhatása. In: *Confessio* 1996/1-2. 20. évfolyam.
- Antal Géza (szerk.): *Kálvin János – A keresztyén vallás rendszere 1559*. Pápa, Református Főiskolai Könyvnyomda, 1910.
- Balássy Ádám Miklós: A hatalommegosztás és a hatalomfelosztás doktrínája. In: *Jogelméleti Szemle*. 2020. 1. sz. DOI: 10.59558/jesz.2020.1.3. – digitális kiadvány, elérhető: <https://ojs.elte.hu/jesz/article/view/6945/5415>, letöltés dátuma: 2025. december 31.
- Békefy Lajos (ford.): *Kálvin János élete és teológiája röviden*. Hat levél. Budapest, Magyar Református Presbiteri Szövetség, 2009.
- Békési Andor (ford.): *Kálvin János – Tanítása a keresztyén vallásra 1559*. Rövidített formában. Budapest, MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1991.
- Benda Kálmán: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. In: *Helikon Világirodalmi Figyelő* 1971. 17. évfolyam.
- Benda Kálmán: A végvári harcok ideológiája. In: *Történelmi Szemle* 1963/1. 15-18.
- Benton, William: *Encyclopedia Britannica, USA*, Chicago, London etc. 18th ed. 1966.
- Birkás Antal: A kálvinista dogmafelfogás és az alkotmányeszme. In: *Jura* 2005/1. 160.
- Birkás Antal: *Reformáció, államhatalom, politika*. Budapest, Luther Kiadó, 2011.
- Bocskai István végrendelete. – digitális kiadvány, elérhető: https://adatbank.ro/html/alcim_pdf9831.pdf, letöltés dátuma: 2025. december 28.
- Bogárdi Szabó István (szerk.): *Kálvin János – A keresztyén vallás rendszere 1559*. Budapest, Kálvin János Kiadó, 2014.
- Bolyki János: *Válogatás Kálvin János műveiből*. Budapest, Kálvin Kiadó, 1993.
- Busch Eberhard: Kálvin és a demokrácia. *Theológiai Szemle* 2004/3. 153-165.
- Busch, Eberhard: Kálvin és a demokrácia. In: *Confessio* 1996. 2. szám 7-10.
- Buzogány Dezső: A kálvini etikára épített egyházközségi vagyongazdálkodás. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmánykötet Kálvin János teológiájának hatásáról Magyarországon*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2009.
- Cadier, Jean: *Kálvin, Egy ember isten igájában*. Budapest, Kálvin Kiadó, 1994.

- Chadwick, Owen: *A reformáció*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998.
- Csohány János: *Vázlatok a reformációs és ellenreformáció egyháztörténelméhez*. Debrecen, Református Teológiai Akadémia Kiadó, 1994.
- Doumergue, Emil: *Kálvin jelleme*. Budapest, Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség Kiadóvállalata, 1922.
- Eckhart Ferenc: *Bocskai és híveinek közjogi felfogása*. Budapest, Károlyi Emlékkönyv, 1933.
- Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmánykötet Kálvin János teológiájának hatásáról Magyarországon*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2009.
- Földesi Tamás: A polgári engedetlenség – az emberi jogok „mostohatestvére”. In: Lenkei Júlia (szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban*. Budapest, T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft. Kiadó, 1991.
- Gecse Gusztáv (szerk.): *Vallástörténeti lexikon*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1973.
- Gergely András: Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának marandó értékéről és magyarországi hatásairól. In: Magyar Tudomány 2010/2. 168-174.
- Gresch, Eberhard: *A hugenották története, hite és hatása*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2008. 5. fejezet.
- György Antal: *Kálvinról mindenkinek*. Órbottyán, Órszentmiklósi Református Gyülekezet, 2011.
- Herber Attila – Martos Ida – Moss László – Tisza László: *Történelem 1500-1789. Európa államai a 16. században*. Budapest, Reáltanoda Kiadó, 1995.
- Heussi, Karl: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- Incze Gábor: Alvinczi Péter. In: Protestáns Szemle 1934/XLIII. évfolyam 11. szám.
- Jakab Éva: Gondolatok Pólay Elemér korai tanulmányaihoz – A nemzeti szocializmus és a római jog. In: *Acta Juridica et Politica*, X. évf., 2020/2. 127.
- Koczó Pál (ford.): *Martin Greschat – Martin Bucer, egy reformátor és a kor, amelyben élt*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2011.
- Kónya István: *Kálvinizmus és társadalomelmélet*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1979.
- Lajos Edina: A jog és erkölcs összefüggésének alapjai. In: KRE-DI 2023/1. VI. évfolyam 158.
- Link, Christian: A kálvinizmus szellemisége In: Jakab László (szerk.): *Kálvin társadalmi reformgondolatainak időszerűsége. Esszégyűjtemény. A Kereszténydemokrata Néppárt Protestáns Műhelyének füzetek II.*, Budapest, Protestáns Műhely kiadója, 2009.

Lippay Lajos: *A protestantizmus*. Budapest, Szent István Társulat Apostoli Szentszék Kiadó, 1935.

McGrath, Alister E.: *Kálvin*. A nyugati kultúra formálódása. Budapest, Osiris Kiadó, 1996.

Miskolczi Bodnár Péter Az erkölcs és a jog szoros kapcsolata In: Polgári Szemle 2015/4-6. 27-33.

Nagy Dávid (ford.): A 39 Hitcikkely. – digitális kiadvány, elérhető: <https://www.evangelikalcsoport.hu/2019/02/23/a-39-hitcikkely-39-articles-of-religion-a-church-of-england-hitvallasa/>, letöltés dátuma: 2025. december 12.

Our Church: *The reformed church in Hungary*. Budapest, Kálvin Kiadó, 1997.

Ravasz László: A magyar kálvinizmus. Confessio 1996. In: 1934. Legyen világosság I.

Révész Imre: Egyháztörténelem, I. könyv, Az őskereszténységtől az ellenreformációig. Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, Ráday Nyomda, 1993.

Révész Imre: Egyháztörténelem. I. könyv, Debrecen, Debrecen és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1933.

Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Debrecen, Révész Imre Emlékalap Bizottság, 1964.

Révész Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusba*. Budapest, MTA Kiadó, 1948.

Samu Mihály–Szilágyi Péter: *Jogbölcselet*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 1998.

Schenck, Barbara – Rieger, Georg: *Kálvin János élete és teológiája röviden*. Budapest, Magyar Református Presbiteri Szövetség Kiadó, 2009.

Sebestyén Jenő: *Református etika*. Budapest–Gödöllő, Iránytű Kiadó, 2000.

Staedtke, Joachim: *Kálvin János megismerés és formálódás*. Vásárosnamény, Vásárosnaményi Református Egyházközségért Alapítvány, 2009.

Szabó András: *A rejtőzködő biblafordító Károlyi Gáspár*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2012.

Szabó Zsolt: A keresztény szabadság és a kereszténydemokrácia mai értelmezési lehetőségei. Hagyomány, identitás, történelem 2019. 337–348. In: *Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, Magyarország, 2020.*

Szabó Zsolt: Az alkotmányosság elveinek eredete a protestáns gondolkodásban, Hit 2018: Hagyomány, Identitás, Történelem. (szerk.: Kiss Réka- Lányi Gábor), Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Károli Gáspár Református Egyetem

Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2019. 169–184.

Szántó György: *Anglikán reformáció, angol forradalom*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000.

Szántó György Tibor: *Anglia története*. Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 1992.

Szathmáry Béla: Kálvin a kortársunk? In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmánykötet Kálvin János teológiájának hatásáról Magyarországon*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2009.

Szathmáry Béla: A kálvini reformáció és a jogegyenlőség – adalékok a jogállamiság eszmétörténetéhez. In: *Acta Humana* 2018/3. 43–58.

Szűcs Ferenc: Kálvin tanítása az egyházkormányzásról. In: *Confessio* 2007/3. 12–18.

Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók 17. század*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.

Tőkéczy László: Kálvin hatása a magyarságra s a magyar politikára. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmánykötet Kálvin János teológiájának hatásáról Magyarországon*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2009.

Varga Zs. András: Hatalommegosztás, az állam- és a kormányforma. – digitális kiadvány, elérhető: https://publikacio.ppke.hu/id/eprint/1344/1/PLWP_2013-05_Varga.pdf, letöltés dátuma: 2025. december 31.

Weber, Max: A politikai és gazdasági viszonyok aktív és hatékony formálása. – digitális kiadvány, elérhető: <https://mek.oszk.hu/02000/02006/02006.pdf>, letöltés dátuma: 2022. december 20.